

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94 (477)

Володимир Коваленко

КОЛИ ВИНИК БАТУРИН ?

Ретельний аналіз польських законодавчих актів XVII ст. дозволяє по-новому поглянути на час заснування Батурина і, в поєднанні з археологічними даними, доводить, що місто виникло не на початку 1620-х років, як то вважалося досі, а 900 років тому, на початку XII ст., і від самого початку носило назву Батурин, що пов'язано з проживанням на території Чернігівського Задесення численного торкомовного племінного союзу «чернігівських ковуїв».

Ключові слова: Батурин, Задесення, Київська Русь, городище Литовський Замок, чернігівські ковуї.

Батурин – гетьманська столиця – традиційно займає одне з чільних місць у сучасній українській історіографії. Та все ж історія самого міста до останнього часу була практично чи не суцільною «білою плямою»: як час виникнення, так і автентична давня назва його залишалися загадкою навіть для фахівців.

Як відомо, дата виникнення Батурина загубилася на шпальтах історії, що пізніше породило легенду про заснування міста (і, відповідно, походження назви!) польським королем Стефаном Баторієм 1576 року [1]. Та ще О. Лазаревський наприкінці XIX ст. довів, що легенда ця не має під собою будь-яких підстав, оскільки після російсько-литовської війни 1500 – 1503 рр. і аж до Деулінського перемир'я 1618 року територія ця, як і вся Чернігово-Сіверщина, входила до складу Московського царства. На думку історика, Батурин був заснований на початку 20-х рр. XVII ст., коли р. Сейм знову стала міждержавним кордоном – тепер між Річчю Посполитою і князівством Московським, і вже 1625 року зустрічаємо в письмових джерелах згадку про побудову в ньому осадним, розпорядником лівобережних маєтностей польського магната Олександра Пясочинського, Матвієм Стахурським потужної фортеці [2]. Сам факт цей сумнівів не викликає. Більше того, він отримав незаперечне підтвердження внаслідок археологічних досліджень: в підшві культурного шару, пов'язаного із зазначеним будівництвом, 1996 року був знайдений прекрасної збереженості срібний талер, карбований у Базелі 1622 року [3].

Проте вже перші дослідження показали, що територія Батурина і його найближчі околиці були досить щільно заселені й раніше, починаючи ще з доби неоліту. Виявлені тут також старожитності епохи бронзи, ранньозалізного віку, матеріали різноманітних слов'янських культур I тис. н. е. тощо [4]. Причиною тому було те, що територія, на якій виник Батурин, мала низку суттєвих переваг. Насамперед, це єдина подібна підвищена ділянка лівобережної тераси р. Сейм в її нижній течії, що дозволяла контролювати фактично весь її басейн, котрий мав неабияке значення за часів середньовіччя: мережею приток та волоків р. Сейм була сполучена через Сіверський Донець та Дон з Каспійським морем. По-друге, дещо південніше, в районі Бахмача – Білої Вежі, проходив т. зв. «степовий коридор» – позбавлена суттєвих природних перепон вузька смужка степового ландшафту, котрий дозволяв кочівникам проникати далеко вглиб лісостепу і контроль за яким був надзвичайно важливим для землеробського населення Північного Лівобережжя. Нарешті, в районі Батурина знаходився чималий клин ро-

© Коваленко Володимир Петрович – кандидат історичних наук, доцент, заслужений працівник освіти України.

дючих (60 – 70 балів якості) староорних ґрунтів відносно легкого механічного складу, придатних для сільськогосподарського освоєння у давнину, що, у поєднанні з широкою заплавою Сейму з її можливостями для розвитку скотарства, рибальства, мисливства, створювало оптимальні умови для господарської діяльності населення [5].

Це змусило нас ще раз звернутися до подій часів початку XVII ст., коли, на думку П. Кулаковського, «...Річ Посполита хоч і не досягла бажаної мети – створення з Московською державою конфедеративного утворення під скіпетром династії Вазів, але отримала суттєві територіальні здобутки, які стали своєрідним реваншем за принизливі поразки і значні територіальні втрати на користь Москви Великого князівства Литовського в кінці XV – на початку XVI ст. Ці здобутки були закріплені у грудні 1618 р. укладенням на чотирнадцять з половиною років Деулінського перемир'я. Його умови визнавали належність до Речі Посполитої західних територій Московської держави – Смоленщини та частини Сіверської землі – Стародубського, Чернігівського та Новгород-Сіверського уїздів» [6], які в офіційних польських документах називалися «провінціями рекуперованими» (поверненими). Ряд наступних офіційних документів задекларував необхідність практичного обласнування приєднаних територій та їхнього заселення шляхтою. У зв'язку з цим сейм 1620 р. схвалив «конституцію» стосовно зазначених земель під назвою «Ordynacya Prowincyi od Moskwy rekuperowanych» («Ординація провінцій, повернених від Москви»), а королевич Владислав призначив своїх представників, котрі відзначилися у війнах початку XVII ст. та користувалися його особливою довірою, у сіверські замки. Вони отримали титул капітанів, яким належали військово-адміністративні функції; зокрема, у Новгород-Сіверський найпізніше у липні 1619 р. капітаном був призначений учасник московських експедицій Щасний Вишель. Капітани за розпорядженням Владислава Вази, зазначає П. Кулаковський, проводили наділення шляхтичів-учасників московських походів землею й на них покладалася функція заселення підпорядкованих їм міст-замків [7].

Ординація 1620 р. встановила 2 види надань шляхтичам земельних ділянок: на життєвому праві (помістя) та на ленному, з повинностями для забезпечення оборони замків. Обидва види наділень надавалися не стільки як винагорода за службу, скільки в рахунок майбутньої служби, щоб служила людина могла при необхідності з'явитися «з конем, зброєю і провізією» [8]. На Чернігово-Сіверщині наділення ленними володіннями було проведене у другій половині 1620 р., а з листопада розпочалося їхнє підтвердження з боку королівської влади. Крім певної кількості волок землі, ленник отримував у замку місце для побудови будинку та город на посаді. У будинку ленник зобов'язаний був тримати продовольчий запас щонайменше на півроку. Там само мав постійно перебувати челядник або господар з мушкетом та іншою зброєю, щоб у разі осади замку захищати його на стінах. Сам ленник, якщо на момент ворожого нападу не перебував у замку, мав негайно туди відправитися кінно чи пішо разом з челяддю. Окремі особи, що отримали ленне право на значну кількість волок, будували власний оборонний замочок, але звільнялися від обов'язку оборони одного з трьох основних замків Чернігово-Сіверщини [9].

На цей час Чернігівське Задесення (територія, обмежена течіями річок Десна, Сейм і Остер, загальною площею близько 14 тис. кв. км) являло собою дуже слабо заселений регіон – «...майже цілковиту пустелю з огляду на відсутність сталої мережі населених пунктів» [10]. Досить лише нагадати, що т. зв. «Пам'ять» 1527 р. – основне джерело, що відображає стан залюдненості Чернігівщини у післямонгольську добу та в литовський період – називає тут лише 6 поселень по Остру та на верхів'ях Удаю [11]. Не мав постійного населення цей регіон і впродовж московського панування [12]. Лише в кінці XVI – на початку XVII ст. помічається певна активізація колонізації задеснянського регіону, коли різноманітні джерела фіксують появу людності на «пустих городищах» Козар, Носівка, Ніжин, Ромен, Сиволож, Івангород, Крупицполе, Борзна, Бохмач, Самбір, Липове, Грайворон тощо [13]. Для нас є важливим той факт, що та території практично всіх із зазначених населених пунктів регіону відомі городища домонгольської доби, а частина з них в XI – XIII ст. були літописними містами давньоруського часу: Носівка – «Носов-на-Руді»; Ніжин – «Уненіж» та «Нежатин»; Сиволож – «Всеволож»; Липове – «Липовий»; Бохмач – «Бохмач».

У зв'язку з цим надзвичайно цікавим є факт згадки в документах початку XVII ст. розташованих неподалік трьох городищ – Ніжина, Бохмача і Батурина.*

Так, у виданому 8 травня 1617 р. королівському привілеї зазначалося, що «Сигізмунд III... зважаючи на заслуги урож. Флоріана Олешка, войського володимирського, секретаря нашого, умислили городище пусте Ніжин у Київській землі пусте... дати правом по життєвим йому і малжонці Агнещці Радзейовській» [14]. (Тут і нижче підкреслення наші. – **В. К.**).

5 березня 1623 р. «Сигізмунд III... поручили комісарам нашим певні боярщини між людьми заслуженими розподілити. За заслуги урож. Яна Кимбара Храновського, який через всі експедиції московські пройшов, дали йому городище Бахмачдоч, аби осадив, визначивши слободу на 10 рр. Коли осадить отримає від комісарів 20 волок з приналежностями правом ленним вічистим, виключаючи селітри й товари лісні. З умовою оборони замку Чернігівського – будинок на плацу, челядник з мушкетом, під час явної небезпеки сам кінно або пішо, збіжжя на пів року»* [15].

У привілеї від 15 квітня 1625 р. зазначалося: «Щасний Вишель, капітан і хорунжий Новгородка Сіверського. Маючи розпорядження уповноваженого короля, щоб в Сіверщині місця пусті людьми всілякого стану саджав і на осаді роздавав, бачачи тоді заслуги урож. Матея Стахурського, свого слуги, дав йому в повіті Новгородка Сіверського городище Батурич. На якому має осадити місто. Слободу при тому даю на 14 рр. Вільно їм горілку курити, пиво варити, меди ситити і всіх пожитків уживати як місто Ніжин та інші слободи від короля мають» [16].

Відтак, це неспростовно засвідчує, що на початку XVII ст. в Батурині, як, проте, і в інших згаданих вище місцинах, знаходилося «городище пусте» часів Київської Русі. Особливо цікаво, що воно вже на початку XVII ст. мало свою назву – Батурич, що отримує незабаром широку відомість. Враховуючи ж наведені вище дані про цілковите запустіння всього Задесення за часів від монгольської навали до відродження тут поселенських структур у 1620-х роках, є всі підстави вважати, що це і була першопочаткова назва міста. Проведені тут упродовж останнього двадцятиліття Міжнародною Батуричською археологічною експедицією Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка дослідження повністю підтвердили наявність у різних частинах території міста культурного шару доби середньовіччя, починаючи з кінця VIII ст.

Судячи з наявності матеріалів роменської культури, які траплялися під час розкопок мало не на всій території сучасного Батурина – від городища «Литовський Замок» до траси Київ – Москва (переважно вздовж краю тераси), у IX – X ст. тут був один з важливих осередків сіверян, що складався, ймовірно, з кількох поселень. Чисельні пізніші перебудови практично знищили культурний шар зазначеного часу в центральній частині міста, проте топографія місцевості дозволяє припускати, що ядром цього гнізда поселень було городище «Литовський Замок», розташоване в самому центрі сучасного Батурина, котре виникло ще за доби раннього залізного віку (юхнівська культура), на високому мисі лівобережної тераси р. Сейм. Як і більшість подібних центрів, він, вірогідно, припинив своє існування наприкінці X чи на початку XI ст., після остаточного входження Середнього Подесення та Нижнього Посем'я до складу Давньоруської держави [17].

Говорячи про певну хронологічну лакуну в історії Батурина, ми маємо на увазі лише безпосередньо територію сучасного селища. Зрозуміло, що Київська держава не могла покинути напризволяще такий стратегічно важливий для неї (як у військово-політичному, так і в торгово-економічному сенсі) регіон. Ще за часів Володимира Великого тут були споруджені кілька ліній «змієвих валів», що мали перекривати для кочівників т. зв. «степовий коридор», щоб якимось компенсувати втрачену міць знищених сіверянських фортець. Одна з них (східна) розташовувалася між рр. Ромен та Єзуч, друга проходила західніше, на південний схід від с. Попівка, закриваючи прохід між Конотопом і болотом Заруддя. Ще дві фланкували основний прохід з Посулла в Задесення, що проходив через т. зв. «біловежський степ». Один з валів пролягав від верхів'їв р. Остер до р. Борзенка, інший закривав межиріччя рр. Остра і Ромена. [18].

З'являються в цей час у Посем'ї (щоправда, значно вище за течією) і знамениті

* _____ Висловлюю щиро подяку проф. П.М. Кулаковському за люб'язно надані матеріали з польських джерел.

«Володимирові гради» з їхніми поліетнічними гарнізонами, добре відомими фахівцям за матеріалами досліджень курганних некрополів [19].

Удруге згадали про покинуте городище наприкінці XI ст., коли після запровадження в життя рішень Любецького з'їзду князів 1097 р. Чернігово-Сіверська вотчина Святослава Ярославича була поділена між його нащадками, і пониззя р. Сейм знову стало природним кордоном між землями Задесення, що належало Чернігівському князівству, та Новгород-Сіверського, відносини між якими далеко не завжди були мирними [20]. Це змусило чернігівських князів вжити кардинальних заходів щодо укріплення кордону. На південно-східних рубежах Задесення в цей час виникають літописні міста Бохмач, Біла Вежа, Глебль, Унєніж та інші, які, разом із системою споруджених тут раніше «змєвих валів», перекрили зазначений «степовий коридор» [21].

Відтак, саме в цей час, 900 років тому, з метою контролю за північно-східною ділянкою кордонів Задесення та пониззя р. Сейм, вірогідно, і була споруджена фортеця в центрі Батурина, на місці городища юхнівської та роменської культур й пізнішого «Литовського Замку» (Цитаделі XVII – XVIII ст.), що стала ядром батуринського граду. Обраний для спорудження городища мис дійсно займав стратегічне становище на даній ділянці сейминської тераси, будучи своєрідним природним фокусом навколишньої просторової структури. Розташовуючись в точці перетину головних природних напрямків, він займає пануюче становище в оточуючому ландшафті. Його головними природними осями являються лінії північно-східного і південно-східного схилів тераси, що перетинаються під кутом майже 90°, якраз і утворюючи городищенський мис. З півдня його обмежує глибокий і широкий яр з урвистими схилами, до якого виходив південний край замкового рову, а пізніше і набагато далі – і рів власне міста (Фортеці) XVII – початку XVIII ст. Цим же яром, який виходить до самого берега Сейму, до сьогодні проходить дорога до заплави, як, вірогідно, проходила вона і в давнину. З півночі і північного заходу мис обрізається іншим яром, що теж виходить до річки, розмежовуючи території дитинця і околиного граду. В'їзд на городище від води мав би проходити саме тут, оскільки цей яр хоч і значно крутіший, але проходить між двох частин міста і, відтак, був би краще захищений.

Саме таке розташування дитинця забезпечувало найбільш сприятливі можливості для контролю над прилеглою місциною, оскільки будь-яка інша ділянка схилів північніше чи південніше цього мису не тільки більш віддалена від річки, але й перекривається ним (Сейм біля підніжжя городища розвертається майже під прямим кутом, що дозволяло візуально контролювати максимально можливу відстань), що значно зменшувало огляд території. До того ж, цей мис являється ще й найвищою точкою лівобережної тераси на даному відрізьку басейну Сейму.

Відтак, давнім будівничим залишалось лише з'єднати верхів'я північного яру зі схилом південного, із заходу відокремивши, таким чином, мис, що за формою нагадує прямокутник із заокругленими кутами (130 x 100 м), від решти плато. Головний в'їзд на городище знаходився, вірогідно, із заходу, приблизно там же, де й нині проходить дорога до Пам'ятного Хреста. Рештки в'їзної брами XII – XIII ст. не потрапили до дослідженої розкопками території – вірогідно, вона знаходилась за кілька метрів південніше. Та й навряд чи вони збереглися бодай на рівні нижніх вінців зрубів – надто вже багато перебудов і пожеж пережив цей град. За аналогіями з інших синхронних пам'яток вона, ймовірно, являла собою 2 бойові квадратні вежі з дубових колод, з високими шатроподібними верхівками, з міцними ворітьми між ними, до яких вів через рів підйомний міст. Достеменно не відомо, чи мало городище додаткові «глухі» оборонні вежі. Якщо вони були, що ймовірно, то мали б знаходитися на схилах городища, там, де рів виходить на край тераси.

Перетин напільних укріплень Замку, здійснений Батуринською Міжнародною археологічною експедицією 1996 р. (тр. 1, 24 x 2 м), засвідчив, що під подошвою валу XVII ст., поряд із кліткою внутрішнього ряду, виявлені рештки заглибленої (на 0,84 м від рівня тогочасної денної поверхні, на 0,54 м – від рівня материка) споруди квадратної форми з господарською ямою дзвоноподібної форми в ній (діаметр горловини 1,0 м, діаметр дна – 1,4 м, глибина від дна споруди – 1,3 м), що були перекриті насипом середньовічного валу. Повне співпадіння орієнтації стінок цієї будівлі з орієнтацією клітей XVII ст. дозволяє стверджувати, що це рештки оборонних споруд доби Київської Русі.

За керамічним матеріалом, зібраним у заповненій кліті, її спорудження можна віднести до кінця XI – початку XII ст.²⁸ Таким чином, з напільного боку дитинець захищався потужними дерево-земляними укріпленнями, що конструктивно не поступалися в цілому фортифікаціям великих міст Київської Русі; по краю тераси над урвищем, що спускалося до Сейму, вірогідно, стояв звичайний частокіл з дубових паль.

Дослідження системи оборонних споруд Цитаделі Батурина та етапів їхньої побудови були головними завданнями робіт 2006 р. на Литовському Замку. Відтак, з метою їх розв'язання у північно-західній частині Литовського Замку, північніше від в'їзду на нього, і були закладені розкопи №№ 17 – 22, витягнуті в лінію перпендикулярно до їхнього напрямку. Орієнтація розкопів – по лінії південь–північ з відхиленням на 50° на схід. Починаючи за 5 м від дороги до Пам'ятного Хреста, розкопи дійшли до котловану замкового колодязя, дослідженого в розкопі № 10 (2003 р.), з'єднавши, таким чином, систему розкопів різних років у єдину мережу.

Розріз оборонних споруд 2006 р. не лише в цілому підтвердив висновки, отримані 1996 р., а й дозволив суттєво поглибити їх [22]. Він засвідчив ще раз, що фортифікаційні споруди Литовського Замку мають надзвичайно складну стратиграфію, зумовлену їхніми неодноразовими перебудовами упродовж останніх 3000 років, в наслідок чого лінії валів та ровів неодноразово взаємно перетиналися чи перекривали одна одну, сплутавши в складний стратиграфічний вузол нашарування різних епох.

Дослідження показали, що напільний рів у XII – XIII ст. проходив практично там же, де і в пізніші часи. Незважаючи на те, що пізніше він був прорізаний ровами доби Речі Посполитої та Гетьманщини, вдалося встановити, що в давнину він мав ширину близько 4 м та глибину від рівня сучасної денної поверхні 2,45 м (1,5 м від рівня материка). Нижні щільні шари його заповнення свідчать про поступове і тривале його замивання – вірогідно, вже після запусіння в середині XIII ст. Із зазначених придонних шарів заповнення рову походять нечисленні фрагменти давньоруських горщиків, намистина із синього скла та уламок шиферного пряслиця.

Рештки валу давньоруських часів збереглися значно гірше. Під час перебудов XVII ст. насип валу неодноразово нівельювався і прорізався численними котлованами городень і клітей, через що встановити не лише ймовірну висоту його, а й навіть ширину підосви надзвичайно важко. Вірогідно, рештками насипу давньоруського валу можна вважати зафіксовані у стратиграфії східної стінки в розкопах № 18 та № 19 на відрізьку близько 2,2 м шари світло-сірого супіску з включенням глини та темно-сірого плямистого супіску, загальною потужністю до 0,3 м, виявлені на глибині від -75 до -125, що відклалися з нахилом з півночі на південь; вище він був знівельований при спорудженні клітей у 20-х роках XVII ст. [23].

Ці спостереження знайшли підтвердження в ході робіт на майданчику самого городища. Всього протягом 1996 – 2009 рр. на Литовському Замку було розбито понад 30 розкопів та траншей, загальною площею понад 4000 кв. м (близько половини з них – по трасі відновлюваного в ході реставраційних робіт 2008 р. напільного рову). Практично в усіх розкопах на територіях, не перекопаних спорудами та ямами XVII – XX ст., збереглися ділянки шару чорного гумусованого супіску (потужністю до 0,6 м), що утримував матеріали давньоруської доби, ряду слов'янських культур, раннього залізного віку та епохи бронзи. Давньоруський матеріал з нього представлений вінцями, стінками та денцями горщиків XII (можливо, самого кінця XI ст.) – середини XIII ст., уламками скляних браслетів, прикрас із кольорових металів, залізних виробів.

Помітно краще зберігся давньоруський культурний шар на ділянці на північний захід від гетьманського палацу XVII – початку XVIII ст. Давньоруський матеріал з нього представлений вінцями, стінками та денцями горщиків XII – середини XIII ст., уламками скляних браслетів, фрагментом мідного дротяного плетеного браслета. За доби Речі Посполитої та Гетьманату тут знаходився цвинтар Замкової Воскресенської церкви, через що під могильними ямами відносно задовільно збереглися котловани споруд попереднього часу. На розкопі №7 (2002 р.) досліджено рештки котлованів 3 жител XII – середини XIII ст. з глинобитними печами. Всі житла розташовані на значній відстані від укріплень городища, ближче до центру його майданчика. Із заповнення жител походять 2 уламки вістрів стріл; невелике шиферне пряслице; фрагмент браслета з коричневого скла, серп, ніж, залізне кільце та два уламки оселків з піско-

вику. За керамічним матеріалом житла датуються XII – серединою XIII ст. Судячи зі стратиграфії, вони були покинуті мешканцями, і котловани їх деякий час замивалися природним шляхом.

Ще два подібних житла XII – середини XIII ст., сильно порушені численними похованнями XVII – початку XVIII ст., досліджені 2006 р. на розкопі № 16 в північній частині городища. Із заповнення жител, окрім уламків кружальних посудин, походять фрагмент оселка з пісковика, 2 уламки скляних браслетів та вістря стріли, уламки жорен. Рештки ще одного аналогічного житла (споруда № 3) були досліджені в розкопі № 2 (1996 р.) на східному схилі городища [24].

Усього, таким чином, на дитинці упродовж 1996 – 2007 рр. досліджено 6 давньоруських жител:

- споруда № 3 (розкоп № 2, 1996 р.);
- споруди №№ 20, 21, 23 (розкоп № 7, 2002 р.);
- споруди №№ 4, 5 (розкоп № 16, 2006 р.).

Усі вони датуються XII – серединою XIII ст.; в одному випадку спостерігається заміна однією спорудою іншої (вірогідно – реконструкція в межах однієї садиби). Простежуються і певні закономірності в їхньому розташуванні: споруди № 3, № 4 та № 5 розташовані майже на краю тераси (не виключено, що вони тильними сторонами взагалі прилягали до гостроколу, що йшов уздовж краю тераси з боку річки, а дахи їх, в разі потреби, могли служити бойовою площадкою для захисників), входами до центру городища; споруди № 20, № 21 та № 23 – ближче до середини майданчика, входами знову-таки до центру. Відтак, це можна вважати свідченням як досить високого рівня щільності забудови городища в XII – середині XIII ст., так і існуванням відносно чіткої планувальної структури. За аналогіями з повніше досліджених городищ можна припускати, що в центрі майданчика знаходилися хорони господаря замку та невеличка дерев'яна церква; проте археологічно сліди їх в даному разі поки не виявлені.

Відносно обмежені обсяги проведених в Батурині археологічних досліджень (загалом розкопано менше 1% площі міста), значна руйнація культурних нашарувань догетьманського періоду та щільна сучасна садибна забудова не дозволяють поки зробити певні висновки про топографічну структуру міста доби Київської Русі. Проте, картографування знахідок давньоруської кераміки, поширеної на площі до десяти гектарів, дозволяє стверджувати, що тут існував досить значний населений пункт. Перетин оборонних споруд Фортеці – околиного граду XVII ст., зроблений 1997 року у його південно-східній частині, на краю яру, що виходить до Сейму, засвідчив, що хоч в насипу валу і виявлені уламки кераміки XII – XIII ст., під його підшовою відсутні нашарування, давніші за початок XVII ст. Звісно, околиний град XII – XIII ст. міг знаходитись і з іншого боку від дитинця чи мати більш легку конструкцію оборонних споруд (стіна типу «столпія» чи й звичайний частокол), проте, археологічно їхні сліди досі не зафіксовані.

Давньоруський культурний шар на території Фортеці так само сильно пошкоджений численними пізнішими перебудовами. Споруди цієї доби тут поки майже не досліджені (єдине давньоруське житло XII ст., виявлене за час досліджень на території Фортеці, відкрите 2005 р. поблизу будинку бухгалтерії Батуринської школи-інтернату, споруда першої половини XIII ст. пов'язана з металообробкою – 2007 р. перед садибою Воскресенської церкви 1803 р.); знахідки походять майже винятково з перевідкладених шарів і тяжіють до краю тераси. З найбільш цікавих з-поміж них відзначимо уламок ливарної формочки, знайдений випадково неподалік від краю тераси на північній захід від Замку. Вона двобічна, вирізана з овруцького пірофіліту. З одного боку на ній вирізьблені ямки для відливки гудзика та кульки, з іншого – для відливки хреста складної форми. Керамічний матеріал репрезентований уламками кружальних посудин XII – середини XIII ст.

На площах, далі відсунутих від центру пізньосередньовічного міста, збереженість давніх нашарувань помітно краща – в XVII – XVIII ст. забудова була тут не такою щільною, як у межах міських укріплень. Зокрема, 1997 року на території неукріпленого посаду на схід від Литовського Замку, в межах колишньої хлібопекарні в розкопі № 1 (30 м²) досліджено частину досить щільно забудованої садиби першої половини XIII ст., у т. ч. – житло, 3 господарські споруди та 2 ями. З культурного шару та запов-

нення житла і господарських споруд походять уламки скляних браслетів, намистин та бокалу з жовтуватого скла, бронзовий гудзик та т. зв. «ковзан» з берцевої кістки великої рогаатої худоби, серп та уламок браслета, звитого з двох бронзових дротин, фрагменти оселків з дрібнозернистого пісковика, шиферні пряслиця, залізні ножі та їхні уламки, вістря стріли, відерне вушко, пряжка, шмат жорна з вулканічного туфу, а також численні уламки кругових посудин XII – XIII ст. Зазначена садиба, як і більшість інших споруд цієї доби, припинила своє існування в середині XIII ст.

Аналогічні знахідки (у т. ч. – 4 житла, господарська споруда та близько двох десятків господарських ям) трапилися 2005 р. й під час досліджень за 1,5 км на південний схід від дитинця, біля палацу останнього гетьмана України К. Розумовського, на краю тераси правого берега р. Сейм, на північ та на південь від останнього, де загалом досліджено понад 3000 м². Цікаво, що всі три споруди не мають слідів пожежі; вони були покинуті господарями. При цьому речі із будинків були забрані і навіть котловани прикидані, що може свідчити на користь планового переселення, а не загибелі поселення чи термінової втечі мешканців. Дослідження засвідчили існування і в цій частині поселення садибної забудови в кілька рядів чи вуличної, причому крайні (з досліджених) групи об'єктів відстояли від краю тераси на 150 – 200 м.

До структури власне досліджуваного міста вказане поселення, вірогідно, прямого відношення не мало, проте воно з ним, безсумнівно, було тісно пов'язано. У будь-якому разі, маємо констатувати, що культурний шар XII – середини XIII ст. на території сучасного Батурина поширений на значних площах, практично суцільною смугою від траси Київ – Москва на півдні до садиби молокозаводу на півночі, загальною протяжністю 2,5 – 3 км. Це дозволяє вважати, що за часів Київської Русі на батуринських пагорбах існував чималий міський центр, співставний за розмірами з деякими центрами волостей Чернігово-Сіверської землі.

Окремою проблемою є питання про етимологію назви міста – адже відомо чимало випадків, коли назви тих чи інших населених пунктів зберігалися, незважаючи на їхню неодноразову руйнацію і навіть довготривалі перерви в існуванні. Історіографічна традиція, як зазначалося, пов'язувала походження назви міста з ім'ям польського короля Стефана Баторія. На її аналізі ми вже зупинялися раніше, зараз же спробуємо запропонувати іншу можливу версію.

Неодноразово згадана в літописних джерелах волость «Задесення» грала особливу роль в історії Чернігівського князівства. Саме вона прикривала підступи до Чернігова з півдня, з боку степів. І далеко не завжди цим маршрутом користувалися лише союзні чернігівським князям кочівники – найчастіше саме звідси місту загрожувала смертельна небезпека. Розуміючи це, князі намагалися якнайбільше прикрити цей напрям. І коли перед ними встало питання про розміщення в межах князівства нових васалів – кочові племена з переможеного князями з т. зв. Тріумвірату Ярославичів великого племінного союзу торків – ковуїв, Задесення з його солончаками, болотами та широкими заплавами луками виявилось для поселення отриманих чернігівським князем Святославом Ярославичем полонених найкращим місцем.

Літописи та інші письмові джерела практично не згадують про них; і навіть за археологічними матеріалами надзвичайно складно виявити їхні сліди – потрапивши на Русь, вчорашні кочівники швидко осідали на землю, приймали християнство і вслякко намагалися якомога швидше інтегруватися в державні структури, внаслідок чого швидко втрачали свою етнографічну самотність і майже безслідно розчинялися в неозорому слов'янському морі. Та все ж, сліди їхнього перебування тут залишилися – в топоніміці.

Так, поблизу Новгород-Сіверського знаходиться с. Печеноги, що отримало свою назву від печенігів; с. Комань – від команів (половців); хозари (козари давньоруських літописів) залишили свій слід у топонімах Козари (нині село Носівського р-ну), Козарки (урочище поблизу с. Петруші Ріпкинського р-ну) та Козаровщина (урочище біля с. Вересоч Куликівського р-ну), поблизу яких відомі давньоруські пам'ятники; торки – в назвах урочищ Верхній Торчин (біля хутора Єньків поблизу Чернігова, в заплаві р. Десни) та Торчин (в заплаві р. Десни біля с. Шестовиця), урочища Тарачина (перекречене від Торчино) біля с. Кезі (Павлівка) Ріпкинського р-ну; ковуї – в назвах сіл Количівка на південь від Чернігова (стара назва Колчівка), на території якого відоме поселення XI – середини XIII ст., Ключків поблизу літописного Сновська (Седнева), по дорозі

вздовж р. Снов на Чернігів (а також неподалік – озеро Колчин в заплаві р. Снов, біля якого відкрито два поселення X – середини XIII ст.), Кальчинівка в Бахмацькому р-ні неподалік від літописної Білої Вежі і, нарешті, Ковчин Куликівського р-ну, на околиці якого досліджено городище XI – XIII ст. Згадаємо також с. Олбин в Козелецькому районі, назва якого, вірогідно, походить від ольберів «Слова о полку Ігоревім» [25].

Не менш цікава історія назви сучасного Бахмача – літописного Бохмача. «Бохмитами» на Русі називали послідовників Магомета – мусульман (згадаємо хоча б відому всім легенду про хрещення Володимира, коли прийшли до нього представники різних релігій, і серед них – «Болгаре веры Бохмичи» [26]. Вірогідно, східне походження мали й назви Уненіж, Баляси, Бігач, Виблі, Омбиш, Тужар тощо. Саме в зв'язку з ними слід розглядати, вірогідно, і назву Батурин, що однією з тюрських мов могло означати «батур» – «богатир».

Місце для спорудження міста було вибрано досить удаю: Батуринські висоти забезпечували його мешканцям надійний захист, і впродовж XI – XIII ст. літописи не зафіксували жодної спроби взяти його силоміць (через що ім'я міста і не зафіксувалося на їхніх сторінках). Лише восени 1239 р. Батуринське городище, вірогідно, розділило сумну долю більшості інших населених пунктів краю, коли, знищивши Чернігів і пограбувавши центральні райони князівства, татари повернули на схід і Посем'ям, відійшли у степ, знищивши по дорозі Рильськ, Вир, Глухів, Курськ, Путивль.

Після монголо-татарської навали життя тут, імовірно, перемістилось, як і в багатьох інших місцях краю, до річкової заплави, безпечнішої за умов постійних нападів степовиків. У всякому разі, матеріали другої половини XIII – XVI ст. на території городища поки не виявлені.

Удруге про Батуринські висоти згадали вже на початку XVII ст., коли, після Деулінського перемир'я 1618 р., р. Сейм знову стала міждержавним кордоном. І близько 375 років тому, на початку 20-х років XVII ст. на «Литовському Замку» знову споруджуються укріплення. Проте в даному випадку має йтися не про заснування, а про відновлення міста.

1. Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские казаки / А. Стороженко // К., 1904. – С. 140. Детальну бібліографію питання див.: В. Коваленко, Ю. Ситий. Батурин, відкритий археологами (частина I) // Батуринська старовина. – К., 2008. – С. 143, № 63.
2. Лазаревский А. Исторический очерк Батурина (1625 – 1760) / А. Лазаревский // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – Кн. 6, отд. II. – К., 1892. – С. 106.
3. Коваленко В. Батурин, відкритий археологами (частина I) / В. Коваленко, Ю. Ситий. // Батуринська старовина. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. – С. 127.
4. Там само. – С. 99 – 102.
5. Там само. – С. 97 – 99.
6. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618 – 1648) / П. Кулаковський – К.: «Темпора», 2006. – С. 52.
7. Там само. – С. 56 – 57.
8. Павлов-Сильванский Н.П. Государевы служилые люди / Н.П. Павлов-Сильванский – М., 2000. – С. 161 – 162.
9. Кулаковський П. Вказ. праця. – С. 82.
10. Там само. – С. 248.
11. Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського / О. Русина – К., 1998. – С. 210, 216.
12. Кулаковський П. Вказ. праця. – С. 246.
13. Кулаковський П. Вказ. праця. – С. 246 – 262.
14. РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Д. 209. – Л. 4-4 об.
15. Archiwum Główne Akt Dawnych. Metryka koronna, sygn. 170. K. 122-123zv.
16. Jabłonowski A. Gospodarka polska na Zadnieprzu siewierskiem / A. Jabłonowski // Przegląd Historyczny. – 1915. – Т. XIX. – Zesz. 1. – S. 62–63.

17. Коваленко В.П. Батури́н – неизвестный город Южной Руси / В.П. Коваленко, В.И. Мезенцев, А.П. Моця, Ю.Н. Сытый. // Славянский мир Полесья в древности и средневековье. Материалы международной научной конференции. 19 – 20 октября 2004 г. Гомель. – Гомель, 2004. – С. 88 – 89.
18. Белозерский Н.М. О змиевых и других валах // ЦНБ России. Рукописный отдел, № 1. – 7854-а; Лисий І.А. Звіт про обстеження курганів, городищ і оборонних валів Конотопщини. НА ІА НАН України. – 1975/61. – № 7666. Детальну бібліографію питання див.: В. Коваленко, Ю. Ситий. Батури́н, відкритий археологами (частина І) // Батури́нська старовина. – К., 2008. – С. 140, № 22.
19. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII – XIII вв. – М., 1982. – С. 384 – 389.)
20. Коваленко В.П. Любецький з'їзд в історії Чернігово-Сіверської землі / В.П. Коваленко // Любецький з'їзд 1097 року в історичній долі Київської Русі. – Чернігів, 1997. – С. 24 – 34.
21. Коваленко В.П. Основные этапы развития летописных городов Чернигово-Северской земли. / В.П. Коваленко // Труды V Международного Конгресса славянской археологии. – Т.1. – Вып. 2а. – М., 1988. – С. 122 – 128).
22. Коваленко В. Дослідження 2006 р. в Батурині / В. Коваленко, В. Мезенцев, О. Моця, Ю. Ситий // Археологічні дослідження в Україні 2005 – 2007 рр. – К. – Запоріжжя – Дике Поле, 2007. – С. 206 – 209.
23. Коваленко В. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт Батури́н Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2006 р. – Т. I / В. Коваленко, В. Мезенцев, О. Моця, Ю. Ситий // НА ІА НАНУ.
24. Там само; В.П. Коваленко, В.И. Мезенцев, А.П. Моця, Ю.Н. Сытый. Вказ. праця. – С. 87 – 95.
25. Коваленко В.П. «Свої погани» чернігівських князів / В.П. Коваленко, Ю.М. Ситий // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII – X ст. – К., 2004. – С. 121 – 138. Детальну бібліографію питання див.: В. Коваленко, Ю. Ситий. Батури́н, відкритий археологами (частина І) // Батури́нська старовина. – К., 2008. – С. 141, № 41.
26. Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т. I. – М., 1997 – Стб. 84.

О ВРЕМЕНИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ БАТУРИНА

Владимир Коваленко

Тщательный анализ польских законодательных актов XVII в. позволяет по-новому взглянуть на время основания Батурина и, вместе с археологическими данными, доказывает, что город возник не в начале 1620-х годов, как это считалось ранее, а 900 лет назад, в начале XII в., и с самого начала носил название Батури́н, что связано с проживанием на территории Черниговского Задесенья многочисленного тюркоязычного племенного союза «черниговских ковуев».

Ключевые слова: Батури́н, Задесенья, Киевская Русь, городище Литовский Замок, черниговские ковуи.

ABOUT THE TIME OF APPEARANCE OF BATURYIN

Volodymyr Kovalenko

Careful analysis of the Polish legislation of XVII cent. allows us to take a fresh look at the time of appearance of Baturin and together with archaeological data proves, that the city appeared not in the beginning of 1620th, as previously thought, but 900 years ago, in the beginning of XII century and was from the very beginning called Baturyn which is connected with residing of numerous Turkic tribal union «Chernihiv Kovui» on the territory of Chernihiv Zadesenya.

Keywords: Baturyn, Zadesenya, Kyiv Russ, site of ancient settlement Lithuanian castle (Litovskiy Zamok), Chernihiv Kovui.